

Колесникова Л. Л. ФЕНОМЕН СЛОВЕСНОГО СИМВОЛУ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ // Лінгвістика : зб. наук. пр. – № 1 (32). – Старобільськ, Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2015. – С. 53 – 60.

Лінгвістичні праці ХІХ – ХХІ століть дають важливий матеріал для теоретичного й практичного вивчення словесного символу як словесного знака, багатозначного образу зі складними асоціаціями та характером сприйняття. Наукові студії репрезентують дослідження словесного символу як багатоаспектного явища, у якому співвідноситься словонайменування та його вторинне символізуюче значення, фіксується семантична структура власне словесного символу, виражається загальна ідея та уособлюється ціла ситуація тощо. Така різнобічність у поглядах на вивчення символу й обумовила вибір теми нашої розвідки.

Наша мета – розглянути основні підходи до аналізу словесного символу як лінгвістичного феномену. Досягнення поставленої мети реалізовано шляхом вирішення таких основних завдань: з'ясувати погляди мовознавців на символ як лінгвістичне явище, уточнити зміст поняття „словесний символ”, встановити залежність символу від зовнішнього оточення та художніх засобів.

Формування і розвиток ідеї словесного символу безпосередньо ґрунтуються на працях М. Максимовича, М. Костомарова, О. Потебні. Характерною ознакою цілісного дослідження мовного символу М. Максимовича є його реалістична основа. М. Костомаров наголошував на взаємозумовленості символів природи й міфів, причину виникнення символів він убачав у художньому освоєнні образів природи, зіставлення яких з явищами суспільного життя викликало відповідні асоціації у свідомості людей, що знайшло відображення в мові. О. Потебня зауважував, що „тільки з погляду мови можна впорядкувати символи відповідно до уявлень народу” [Потебня 1914: 8]. Оскільки внаслідок лексичного збагачення мови затемнювалося виражене словом первісне враження, виникала потреба відновити власне значення слова, що стало однією з причин утворення символів. Досліджуючи мовознавчу спадщину вченого, В. Виноградов наголошував на символічності поетичного слова, яка, „на думку О. Потебні, рішуче відділяє його від знака й знакових систем. У будь-якому разі поетичне слово двопланове: співвідносячись зі словесною системою загальної мови, матеріально ніби збігаючись з її елементами, воно водночас за своїми внутрішніми поетичними формами, за своїм поетичним смислом і змістом спрямоване на символічну структуру літературно-художнього твору загалом” [Виноградов 1971: 6].

Найвиразніший представник символізму в російській культурі А. Белий у монографії „Символізм” прокоментував співвіднесення символу з будь-яким поєднанням: „слово – символ, воно є зрозумілим

для мене поєднанням двох незрозумілих сутностей: доступного моєму зору простору й внутрішнього почуття, що глухо лунає в мені” [Белый 1910: 430].

Американський лінгвіст початку ХХ ст. Е. Сепір запропонував розглядати значення символу у двох напрямках. По-перше, символ завжди є заміником деякого більш посередницького типу поведінки, звідки випливає, що будь-яка символіка передбачає існування значень, які не можуть бути безпосередньо вилучені із ситуаційного контексту. По-друге, символ є згустком енергії; тобто його дійсна значущість непропорційно більша, ніж на перший погляд тривіальне значення, виражене його формою як такою [Сепир 1993: 205].

У лінгвістичному аспекті термін *символ* використовують і для номінації слова, яке є умовним знаком іншого слова – найменування, своєрідним умовним перейменуванням поняття, означуваного в мові іншим словом. Мова фіксує символ не як беззмістовний знак, а як повноцінне слово, що має власне лексичне значення. Слово-символ у мові двопланове, воно є немовби своєрідною формулою-асоціацією складних взаємовідношень двох різних рис – прямого (номінативного) лексичного значення слова та символічного. У слов'янській словесності вивчення символу розпочалося в першій половині ХІХ ст., сам термін *символ*, на думку М. Філона, ще не був в активному вжитку: „натомість у значенні «символ» часто використовуються терміни «слово», «образ»” [Філон 1996: 63].

Думку про виникнення символів разом з мовою висуває П. Рікер, який стверджує, що „немає символіки до мовця, хоча сам символ має більш глибокі корені”; символом є будь-яка структура значення, „де один смисл, – прямий, первинний, буквальний, позначає одночасно й інший смисл, непрямий, вторинний, інакомовний, який може бути зрозумілим лише через посередництво першого”; множинність смислів, притаманна символіві, виявляється в інтерпретації; лінгвістичний аналіз передбачає дослідження всіх модальностей символічного вираження (космічні символи, символи сновидінь та їхні еквіваленти у фольклорі, міфах, поетичні образи тощо) [Рікер 1995: 16 – 23].

Вважаємо, що розумінню символів сприяє інформація, яку ми отримуємо ззовні і яка залишається в нашій пам'яті у вигляді розгалуженої образної системи. Дослідники в царині словесного символу доводять, що на створення символів впливає оточення й визначають символ як „уяву особливого роду, але завжди конкретно взяту з зовнішнього світу; у кожного народу в символіці є свої особливості, що пояснюються передусім специфікою спілкування цього народу з довкіллям; щоб знати й розуміти історію й культурне життя того чи того народу, треба знати й розуміти його символи... художній образ, який умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття тощо” [Жайворонок 2006: 537].

Неабияку роль у формуванні символу відіграє полісемія: символ стає тим змістовнішим, чим більш він є багатозначним. Смилова структура символу багатогранна й розрахована на активну внутрішню роботу слухача. Будь-який елемент художньої системи в окреслених межах може бути символом – метафора, порівняння, пейзаж, художня деталь, зокрема заголовок і навіть літературний герой, персонаж. У лінгвістичному аспекті символ досліджують і як складне семантико-прагматичне утворення (разом з фреймом, концептом, гештальтом, метафорою).

Л. Ставицька в роботі „Естетика слова” наголошує на тому, що „символ підкреслює єдність світу, вміє об’єднувати все у всьому. Символ вимагає висвітлити в поєднаних явищах не випадкові збіги, а загальне для них сутнісно-ноуменальне начало...” [Ставицька 2000: 33]. Дослідниця, розглядаючи взаємозалежність символів та особливостей художнього тексту, доводить, що слово-символ є залежним від конструктивних зв’язків у тексті. Отже, словесний символ слід розглядати не лише зі знакової (семіотичної) позиції, концептуальним є враховувати когнітивний та культурологічний аспекти дослідження.

Привертає увагу класифікація символів, запропонована Л. Авксентьєвим і М. Філоном. Вони поділяють символи так: 1) за походженням (егоцентричні символи-поетизми, субстанціональні образи-архетипи, образи-міфологеми, трансцендентні образи, апофатичні церковно-книжні символи); 2) у структурно-семантичному плані (моністичні, моністично-відносні, дифузні); 3) за контекстуальним характером (синтагматично зумовлені й системно виражені) [Авксентьєв 1991: 149 – 150].

Для нашої розвідки важливим є вчення М. Кочергана про лексичну сполучуваність і значення слова, яке „ поза контекстом несе невизначену інформацію і має лише потенційне значення. Свою конкретну реалізацію семантика слова одержує в контексті, де одні значення нейтралізуються, а інші актуалізуються” [Кочерган 1980: 14]. Автор продовжує: „Чим більша валентність слова, тим більшу кількість смислів дає його значення при взаємодії зі значеннями інших слів” [Там само: 23]. Функціонуючи в семантичному просторі художнього тексту, лексичні й фразеологічні одиниці, до яких цілком закономірно ми зараховуємо словесні символи, визначають семантичний простір художньої картини світу. У зв’язку з цим однією з найактуальніших є проблема художнього значення. Ця теорія може бути підґрунтям для вивчення художньої валентності слів-символів у поетичних текстах, оскільки семантика таких лексичних одиниць найкраще й найповніше репрезентує себе в контексті.

Дослідження способів тлумачення символу на матеріалі пам’яток давньоруської літератури здійснено в дисертаційній роботі І. Антипової, яка доводить, що „кожен із способів тлумачення символу заснований на процесі інтеріоризації: переході об’єкта з повсякденної сфери в сакральну” [Антипова 2010: 22].

Наша наукова студія спирається на теорію В. Виноградова, котрий, аналізуючи символ з лінгвістичного погляду, розумів його дуже широко, як поетичний образ узагалі, і підкреслював, що символ виникає не лише на метафоричній основі, але й унаслідок повторюваності відомих словесних зчеплень і порядку їх виявлення [Виноградов 1971].

Розгорнуте й ґрунтовне пояснення терміна *символ* з огляду на його схожість з метафорою подав український учений Митрофан Довгалевський ще у XVIII ст. у збірці „Поетика. (Сад поетичний)”. Він визначає символ як „фігурне зображення, що яскраво, однією рисою передає характер і життя речі, яка мислить, на основі її подібності до речі, яка не мислить. Він [символ] називається „фігурним зображенням”, тому що символ не прямо, а переносно, очевидно, завдяки певній подібності, означає іншу річ, відмінну й протилежну йому” [Довгалевський 1973: 238 – 239]. Дослідник зауважує, що орел символічно означає царя або якогось керівника, голуб – лагідну й миролюбну людину, чайка – ненажеру, горлиця – людину, що кається, ворон – грішника. Можемо зробити висновок, що символи XVIII ст. зберігають свою традиційність і у XX – XXI ст.

У науковій літературі існує думка, що троп, за допомогою якого в поетичній мові відбувається заміщення назви життєвого явища, поняття, предмета умовним визначенням, яке чимсь нагадує це життєве явище, поняття, предмет, називається символом. Розглядаючи символ у структурі мовної картини світу, етимологічно ототожнюють його з поняттям знака, який може бути розглянутим як з філософського, так і лінгвістичного погляду, що створює передумови для дуалістичного розуміння його змісту; символ є тісно пов’язаним з іншими структурно-семантичними категоріями, що ускладнює чітке його визначення; існують розбіжності у кваліфікації символів як у колі тропів, так і навпаки – поза цією межею.

З огляду на сказане, необхідно відмежувати символ і від алегорії (джерелом якої є абстрактне поняття або узагальнене уявлення). Вихідним моментом в утворенні символу є конкретне явище дійсності (рослина, тварина, людина), але підґрунтям для символу можуть бути й реальні процеси суспільного життя. Науковці наголошують на перевазі символічного над алегоричним у найменуваннях явищ реальної дійсності. Фактично будь-який художній текст може фіксувати злиття алегорії й символу, яке є індивідуальним стилістичним засобом художника слова.

Висвітлюючи проблеми становлення й функціонування ареальної фразеології, В. Ужченко наголошує: „Символи нерідко засвідчують ознаки системної впорядкованості, які виявляються і в елементах етнокультури, і у вербальних формах її вираження” [Ужченко 2003: 247].

Досліджуючи символіку фразеологізмів української та російської мов, О. Левченко розглядає символ як „вербальний предметний знак, утворений унаслідок операцій метонімії чи метафори, та зв’язок якого з

абстрактним позначуваням є стійким у певному лінгвокультурному просторі. Символи виникають на основі прототипної інформації, низки взаємопов'язаних атрибутів чи фреймів, але в жодному разі не на основі однієї ознаки, оскільки концепт-джерело має містити й інші атрибути, які підтримують основний [Левченко 2007: 353 – 354].

Т. Горчак, вивчаючи словесний символ в американській поезії, визначає останній „як імплікативний, динамічний, макроконтекстуальний словесний образ, для якого характерна розщепленість референції та рівноправність вихідного значення і похідного референційного смислу” [Горчак 2009: 5].

Отже, у лінгвістичній літературі феномен поняття *символ* представлено з позицій його багатозначності, зіставлення всіх традиційних смислів, сформованих на єдності матеріального й ідеального та репрезентованих як словесний знак, семантична категорія й художній образ.

Література

Авксентьєв 1991 – Авксентьєв Л. Г. Вербальні символи української мови : спроба типологічного опису / Л. Г. Авксентьєв, М. І. Філон // А. А. Потебня – исследователь славянских взаимосвязей : тез. Всесоюз. науч. конф. – Харьков : ХГУ, 1991. – Ч. I. – С. 148 – 150; **Антипова 2010** – Антипова И. А. Способы толкования символа в древнерусском тексте: автореф. дис. на стиск. учён. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / И. А. Антипова. – М., 2010. – 24 с.; **Белый 1910** – Белый А. Символизм / А. Белый. – М. : Мусагетъ, 1910. – 633 с.; **Виноградов 1971** – Виноградов В. В. О теории художественной речи / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1971. – 239 с.; **Горчак 2009** – Горчак Т. Ю. Словесний образ-символ в американській поезії ХХ століття : когнітивно-семіотичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / Т. Ю. Горчак. – К., 2009. – 20 с.; **Довгалевський 1973** – Довгалевський М. Поетика (Сад поетичний) / Митрофан Довгалевський. – К. : Мистецтво, 1973. – 435 с.; **Жайворонок 2006** – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.; **Кочерган 1980** – Кочерган М. П. Слово і контекст (лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. – Л. : Вища шк., 1980. – 184 с.; **Левченко 2007** – Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов : лінгвокультурологічний аспект : дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01; 10.02.02 / Левченко Олена Петрівна. – К., 2007. – 465 с.; **Потебня 1914** – Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. – Харьков : Изд-во М. В. Потебни, 1914. – 244 с.; **Рикёр 1995** – Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике / П. Рикёр. – М. : Akademia-Центр; Медиум, 1995. – 415 с.; **Сепир 1993** – Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи : пер. с англ.

/ Э. Сепир; общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. – М.: Изд. группа „Прогресс”, „Универс”, 1993. – 656 с.; **Ставицька 2000** – Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10 – 30 рр. ХХ ст. / Л. О. Ставицька. – К.: Правда Ярослави́чів, 2000. – 156 с.; **Ужченко 2003** – Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 362 с.; **Філон 1996** – Філон М. І. Термін „символ” в українській науковій традиції першої половини ХІХ століття / М. І. Філон // Тенденції розвитку української літератури та літературної критики нових часів: тези доп. та повідомл. міжвуз. наук.-теорет. конф. – Х., 1996. – С. 63 – 65.

Колесникова Л. Л. Феномен словесного символу як об’єкт лінгвістичних досліджень

У статті розглянуто основні підходи до аналізу словесного символу як лінгвістичного феномену; з’ясовано погляди мовознавців на термін *символ*; уточнено зміст поняття „словесний символ”, встановлено залежність символу від зовнішнього оточення та художніх засобів.

Показано, що мова фіксує символ не як беззмістовний знак, а як повноцінне слово з власним лексичним значенням, і будь-який елемент художньої системи в окреслених межах може бути символом. Словесний символ у мові двоплановий, він є своєрідною формулою складних взаємовідношень. З’ясовано, що однією з найактуальніших є проблема художнього значення. Ця теорія може бути підґрунтям для вивчення художньої валентності слів-символів у поетичних текстах, оскільки семантика таких лексичних одиниць найкраще й найповніше репрезентує себе в контексті.

Символ розглянуто в структурі мовної картини світу; зафіксовано його етимологічне ототожнення з поняттям знака, який аналізують як з філософського, так і лінгвістичного погляду, що створює передумови для дуалістичного розуміння його змісту; доведено, що символ є тісно пов’язаним з іншими структурно-семантичними категоріями.

Ключові слова: символ, знак, троп, полісемія, символічне вираження, художній образ.

Колесникова Л. Л. Феномен словесного символа как объект лингвистических исследований

В статье рассмотрены основные подходы к анализу словесного символа как лингвистического феномена; выяснено взгляды языковедов на термин *символ*; уточнено содержание понятия «словесный символ», установлена зависимость символа от внешнего окружения и художественных средств.

Показано, что речь фиксирует символ не как бессмысленный знак, а как полноценное слово с собственным лексическим значением, и любой элемент художественной системы в определенных пределах может быть символом. Словесный символ в языке двухплановый, он является

своеобразной формулой сложных взаимоотношений. Установлено, что одной из самых актуальных является проблема художественного значения. Эта теория может быть основой для изучения художественной валентности слов-символов в поэтических текстах, поскольку семантика таких лексических единиц лучше и полнее представляет себя в контексте.

Символ рассмотрен в структуре языковой картины мира; зафиксировано его этимологическое отождествление с понятием знака, который анализируют как с философской, так и лингвистической точки зрения, что создает предпосылки для дуалистического понимания его содержания; доказано, что символ тесно связан с другими структурно-семантическими категориями.

Ключевые слова: символ, знак, троп, полисемия, символическое выражение, художественный образ.

Kolecnykova L. L. The Word Symbol Phenomenon as the Object of Linguistic Researches

The article deals with the main approaches to the analysis of the word symbol phenomenon as the object of linguistic researches; the linguists' visions on the term *symbol* have been clarified; the content of the notion of „word symbol” has been specified, the dependence of symbol from surroundings and artistic means has been determined. The formation and the development of the ideas of word symbol are based on the scientific works of M. Maksimovych, M. Kostomarov, O. Potebnya.

It has been confirmed that the language doesn't fix the symbol as a bare sign, but as a valuable word with its own lexical meaning. The word symbol has two sides in the language, it is the original formula of complicated relationships of two different features – the direct lexical and symbolic. The comprehension of symbol facilitates the information, which we receive outside and which leaves in our memory as branching figurative system.

The analysis of scientific literature has demonstrated that any element of artistic system can be a symbol in specific measures (metaphor, comparison, landscape, artistic detail, for example headline, literature hero, character etc). It has been established that the problem of artistic meaning is one of the most actual. This theory can be the foundation for learning artistic validity word-symbols in poetic texts, because semantics of these lexical units represent themselves perfectly and totally in the context.

The symbol has been overviewed in the structure of language world picture; it has been fixed the etymological identification and the notion of sign, which have been analyzed from as philosophical as linguistic point of view that makes preconditions for dualistic comprehension its content; it has been proved that the symbol is closely connected with other structural and semantic categories.

Key words: symbol, sign, trope, polysemy, symbolic expression, artistic image.